

Marga Altena, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland 1890-1919*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen (Amsterdam: Aksant, 2003) 382 p. ISBN 9052601178

De Britse cultuurhistoricus Peter Burke concludeert in zijn boek *Eyewitnessing – The uses of images as historical evidence* dat historici niet het juiste gereedschap hebben om beeldmateriaal te analyseren en als bron te gebruiken. Marga Altena toont met haar proefschrift *Visuele strategieën* echter het tegendeel. In haar prachtig vormgegeven en rijkelijk geïllustreerde proefschrift toont zij aan dat foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland tussen 1890 en 1919 een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de acceptatie van vrouwen op de werkvloer.

Met de opkomst van de industrie na 1870 nam de sociale verpaupering toe maar groeide ook het aantal vrouwen dat werkzaam was in fabrieken en huisindustrie. Tegelijk met de groei van de industrie ontstond het idee dat de sociale verpaupering voor een deel te wijten was aan de afwezigheid van vrouwen in arbeidersgezinnen. Het werk door vrouwen in fabrieken werd daarom gezien als een noodzakelijk maar ongewenst verschijnsel. Deze problematiek werd uitvoerig aan de orde gesteld in tentoonstellingen, tijdschriften en onderzoekspublicaties waarbij foto's en films van fabrieksarbeidsters een belangrijke plaats innamen. De producenten van deze foto's en films: fabrikanten, arbeidsinspecteurs en activisten uit de vrouwenbeweging, zijn de drie onderzoeksgroepen waar Altena zich op richt. Van deze drie partijen heeft zij onderzocht welke belangen werden gediend en welke beeldvorming hierdoor ontstond van de fabrieksarbeidsters.

Opmerkelijk genoeg blijkt uit het onderzoek dat de belangen van de drie partijen de beeldvorming van de fabrieksarbeidsters ten goede komt. Mede omdat alle partijen gebaat zijn bij een positieve beeldvorming: de fabrikanten profiteerden van het uitblijven van een verbod op fabrieksarbeid door vrouwen, de arbeidsinspectie was succesvol in het verbeteren van de arbeidsomstandigheden van fabrieksarbeidsters en de vrouwenbeweging wist een positief beeld neer te zetten van de fabrieksarbeidsters. Dit was niet alleen gunstig voor de vrouwen, maar de beweging had ook baat bij handhaving van vrouwelijke fabrieksarbeid om op deze manier de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen uit de middenklasse tot opzichteres te bevorderen.

Meer nog dan de conclusies van Altena is het onderzoek zelf en de opzet ervan opzienbarend. Sinds enkele jaren is de aandacht voor foto's en films als bronnenmateriaal bij historisch onderzoek toegenomen. Dit in tegenstelling tot tientallen jaren geleden, toen historici voornamelijk afwijzend stonden tegenover het bestuderen of plaatsen van beeldmateriaal in boeken. Dit laatste gebeurt langzaam aan steeds vaker. Hierbij kan echter een gevaar aanwezig zijn. Er moet immers wel een verbinding zijn tussen het beschrevene in de tekst en het aanschouwelijke op de afbeelding. Deze ontbreekt echter nog dikwijls. De afbeelding wordt dan min of meer een 'plaatje bij het verhaal' terwijl dat geen recht doet aan de informatie die een foto kan bevatten. Altena daarentegen, weet op een uitstekende manier alle afbeeldingen in haar boek te verwerken in de tekst en geeft daarmee de lezer het idee zelf mee te werken aan het onderzoek.

Door eerst een afbeelding duidelijk te omschrijven laat ze zien dat er meer in een foto is te zien, dan een ongevoefde kijker er in eerste instantie uit zou halen. Hierbij komt de kunsthistorische achtergrond van Altena goed van pas. Maar deze werkwijze heeft ook te maken met de onderzoeksopzet. In het eerste hoofdstuk verwijst Altena

kort naar het werk *Foto's met gezag* van Ellen Tops. In dit werk onderzocht Tops priesterfoto's door middel van semiotische methoden. Met een isolering van foto's en het achterwege laten van begeleidende teksten, wilde Tops de waarde van fotografie als historische bron toetsen. Alhoewel dit een interessante benadering is, geeft Altena aan dat zij het beeldmateriaal in relatie tot de toenmalige culturele, politieke en sociale context wil bestuderen. Juist in dat element zit de kracht van Altena's onderzoek.

Evenals Burke in zijn werk *Eyewitnessing*, stelt Altena dat verschillende wetenschapsdisciplines nodig zijn om tot een beter inzicht te komen in de informatie die in fotomateriaal verscholen. Kunsthistorici, semiotici, literatuurwetenschappers, antropologen, onderzoekers van de visuele cultuur: allen zijn ze op hun eigen manier bezig om meer grip te krijgen op de informatie die er in beelden aanwezig zijn. Altena probeert vanuit deze disciplines bepaalde methoden te halen die bruikbaar zijn voor haar onderzoek. Hiertoe heeft ze een vijfstappenplan opgesteld waaraan elke foto is onderworpen. Allereerst beschrijft ze de elementen die op de foto te zien zijn. Vervolgens kijkt ze hoe de foto te plaatsen is in de toenmalige beeldcultuur en technische tradities. Bij de derde stap bekijkt ze de invloed die verschillende partijen kunnen uitoefenen bij de totstandkoming van het beeld om vervolgens in stap vier de informatie uit het beeld te vergelijken met de informatie uit tekstuele bronnen. Tenslotte plaatst Altena de afbeelding in een breder cultureel, politiek en sociaal kader.

Met deze methode biedt Altena een bruikbaar model dat ook voor toekomstig fotografisch onderzoek toepasbaar is. Daarmee is de studie niet alleen interessant voor historici die geïnteresseerd zijn in de sociale en economische geschiedenis, maar is het tevens een waardevolle bijdrage aan het debat over de rol van beeldmateriaal in de geschiedschrijving.

*Martijn Kleppe*

*Erasmus Universiteit Rotterdam*

Hans Verhage, *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam (Hilversum: Verloren, 2003)  
310 p. ISBN 9065507426

Deze Amsterdamse verzuilingsstudie (als dissertatie verdedigd bij Hans Blom) bestudeert twee plaatsen die tamelijk homogeen katholiek zijn (voor circa 95 procent): Roermond en Helmond. Het onderscheid tussen 'oprechte' katholieken (confessioneel en doorgaans klerikaal ultramontaans) en liberale katholieken staat centraal. De eersten zijn maximaal gericht op de 'Kerk', de liberale katholieken meer op de 'Wereld'. Met de laatste term bedoelt de auteur alle instituties die buiten de kerk om waren georganiseerd, zoals de diverse burgerlijke overheden, openbare scholen, de niet-confessionele arbeidersbeweging, sociaal-culturele verenigingen en de media. De twee kampen moesten na pakweg 1850 wel met elkaar in botsing komen. Enerzijds was de 'Kerk', inmiddels ultramontaans en weer van bisschoppen voorzien, bezig met een 'kerstenings-offensief' en een herziening van haar positie binnen het algemeen optredende verzuilingsproces. Anderzijds waren aan de kant van de 'Wereld' zaken als modernisering, natievorming, secularisatie, liberalisme en socialisme, de arbeidersbeweging en de pers bezig om de lokale samenleving binnen te dringen. De auteur slaagt er op een uitnemende wijze in, het hierboven genoemde cluster van processen betreffende 'Kerk'